

KANTOVA FILOZOFIA NÁBOŽENSTVA Z HĽADISKA PRAKTICKEJ RACIONALITY

EUGEN ANDREANSKÝ, Katedra filozofie a dejín filozofie FF UPJŠ, Košice

ANDREANSKÝ, E.: Kant's Philosophy of Religion and Practical Rationality
FILOZOFIA 67, 2012, No 3, p. 195

The paper deals with Kant's philosophy of religion as related to his theory of practical rationality. The introductory parts explain the foundations and place of the philosophy of religion in Kant's works. A special attention is paid to the relationship between religion and morality in Kant's practical philosophy. The social dimension of religion as conceived by Kant is explained as well. Finally, the paper offers a description of the main features of Kant's practical rationality.

Keywords: Philosophy of religion – Practical reason – Normativity

Immanuel Kant sa vo svojej tvorbe okrem množstva iných problémov dotkol jednej z významných a tradičných filozofických tém, ktorej obsahom sú úvahy o základoch religiozity, analýza charakteru a významu viery v Boha, skúmanie vzťahu morálky a náboženstva, ako aj komplexné posúdenie úlohy cirkvi v živote človeka a spoločnosti. V tejto štúdiu sa najprv budeme venovať objasneniu základov Kantovej filozofie náboženstva predovšetkým v rámci tzv. kritického obdobia jeho tvorby a naznačíme jej prepojenosť s oblasťami praktickej filozofie vychádzajúcimi zo špecifického chápania praktického rozumu.

Kant a filozofia náboženstva. Problém filozofických predpokladov, aspektov a dôsledkov náboženstva sprevádzal Kanta po celý jeho život. Zoznam Kantových spisov, v ktorých sa otvárajú a riešia otázky tvoriace bežnú súčasť filozofie náboženstva, je pomerne rozsiahly. Dá sa s istotou dokonca povedať, že na pojem Boha a viery narážal takmer na každom kroku, ktorý v prostredí filozofie vykonal. Aj keby nenapísal niekoľko takých prác, ktoré sú už v samotnom titule a obsahovej náplni, t. j. v prvom pláne venované práve tomuto motívu filozofovania, mnohé jeho myšlienky by bolo možné rekonštruovať či už na základe významných pasáží v troch *Kritikách*, alebo aj vo viacerých jeho *malých spisoch*. Spomedzi rozsiahlejších diel, ktoré primárne zasvätil filozofickým a etickým aspektom náboženstva, sa, samozrejme, vyníma spis *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* z roku 1793, prípadne aj *Prednášky k filozofickej doktríne náboženstva*, ktoré vyšli až po jeho smrti. Bolo by však veľkou chybou zamerať sa pri skladaní celkového obrazu Kantovej filozofie náboženstva iba na tieto práce a nebrať do úvahy ostatné časti sústavy Kantovho učenia. Táto chyba by sa rovnala napríklad nedôslednému zväženiu hodnoty a prínosu menších Kantových prác zaoberajúcich sa otázkami etiky a morálky, ktoré dopĺňajú dve zo základných etických diel jeho kritickej filozofie (t. j. *Kritiku*

praktického rozumu a Základy metafyziky mravov). Kantovská otázka *V čo smiem dúfať?* prináša so sebou relatívne samostatný balík rôznych problémov a ich riešení, je však neoddeliteľne previazaná s ostatnými otázkami smerujúcimi k tej ústrednej, t. j. k otázke *Čo je človek?*

V tejto súvislosti nesmieme zabudnúť na fakt, že Kant sa pojmu Boha venoval už v predkritickom období. Z pohľadu neskoršieho Kantovho vývoja bola podnetná cesta, ktorou sa vydal v predkritickom štádiu, či už ide o kategorizáciu rôznych typov dôkazov božej existencie, alebo o racionálnu konštrukciu pojmu najvyššej dokonalej bytosti. Keď neskôr túto cestu opustil a kritizoval, dobre vedel, o čom hovorí. Pokiaľ ide o kritiku dôkazov božej existencie, ktorú rozvíjal v *Kritike čistého rozumu* v časti *Transcendentálna dialektika*, tá vošla takpovediac do učebníc filozofie náboženstva ako príklad dobre vypracovanej argumentácie, pričom za jeden z najhodnotnejších príspevkov môžeme považovať transformáciu všetkých dôkazov Boha ako najdokonalejšej bytosti do podoby ústredného, t. j. ontologického dôkazu, a najmä dôsledky, ktoré vyplývajú z faktu, že existencia nie je reálny predikát. Kant nenechal čitateľov *prvej Kritiky* na pochybách, pokiaľ ide o možnosti a hranice tradičnej metafyziky. Ponechal najvyššiu bytosť „iba“ v role regulatívnej idey, takže sa mohol začať riešiť problém určenia základov mravného konania.

Inšpiračné zdroje Kantovej filozofie náboženstva. V Kantovom chápaní náboženstva nesmieme zabúdať na dobové inšpirácie a vplyvy, ktoré sa prejavujú v jeho diele. Azda najúplnejší zoznam názorov a doktrín, ktoré sa v pozitívnom aj kritickom duchu podieľali na formovaní Kantovej filozofie náboženstva, predstavil H. Borowski ([4], 11 – 12). Ide o nasledovné vplyvy: náboženský a metafyzický dogmatizmus, panteizmus, protestantská doktrína, deizmus, prírodné vedy a materializmus, skepticizmus, naturalizmus. Stručne si opíšme ich pôsobenie na Kanta. Pod náboženským a metafyzickým dogmatizmom sa tu myslí inštitucionalizovaný náboženský kult, ale aj „školská“ metafyzika Ch. Wolffa a iných mysliteľov. Panteistické stanovisko sa spája s rozvojom nemeckého osvietenstva, pričom pôvodným zdrojom je najmä filozofia B. Spinozu a ešte bezprostrednejšie aj tvorba G. E. Lessinga, v ktorej je zrejme prepájanie náboženstva s morálkou. S protestantskou doktrínou sa Kant oboznámil na vlastnej koži (protestantská rodina a školy) a bol svedkom rozvoja pietistického hnutia, usilujúceho o obrodu kresťanstva prostredníctvom prinávratenia pôvodných mravných zásad a obnovy náboženského cítenia. Aj keď spočiatku pietizmus vystupoval (podobne ako neskôr Kant) proti dogmatizmu, postupom času naberal masovejšiu, ale aj radikálnejšiu formu, ktorá bola zameraná antiracionalisticky. Učenie deizmu malo svoj pôvod hlavne v Anglicku, ale v Nemecku bol jeho zástancom aj spomínaný Ch. Wolff. Na Kanta v predkritickom období zapôsobilo najmä deistické učenie o Bohu ako prvej príčine, ktorá do ďalšieho behu sveta aktívne nezasahuje. V kritickom období malo zasa pre Kanta väčší význam deistické chápanie náboženstva založeného na rozume a morálke – náboženstvo rozumu malo v tomto prípade nadkonfesionálny charakter. Pokiaľ ide o filozofický skepticizmus, najväčšiu zásluhu na tom, že sa s ním Kant kriticky vyrovnával, mal D. Hume (pripomeňme si známy Kantov výrok, podľa

ktorého ho Hume zobudil „z dogmatického spánku“...). Okrem obsahu *Kritiky čistého rozumu* (týka sa to, samozrejme, aj nemožnosti dôkazov božej existencie) Kant nadväzoval na Humov skepticizmus, aj pokiaľ ide o kritiku vonkajškových foriem náboženstva (aj keď sa s ním rozchádzal v koncipovaní náboženstva rozumu). Na druhej strane sa vplyv naturalizmu u Kanta spája s filozofiou J. J. Rousseaua. Išlo predovšetkým o problém výchovy, ako aj o úvahy o prirodzenosti človeka. Kant azda najviac vďačí práve Rousseauovi, ak zvažíme Kantov dôraz na praktický rozum a posun úvah smerom k filozofii kultúry (nevrajiac už o rousseauovskej problematike prirodzeného náboženstva, chápaní dobra a zla a pod.).

Vzťah morálky a náboženstva. Na základe uvedených inšpiračných zdrojov je evidentné, že Kantovo myslenie celkom prirodzene krúžilo okolo vzťahov medzi morálkou a náboženstvom. Previazanosť morálky a skúmania existencie božej je u Kanta o to väčšia, že v súvislosti s tzv. dôkazom vychádzajúcim z morálky Kant vyznačuje miesto, ktoré zaujíma najvyššia a najdokonalejšia bytosť zaručujúca možnosť dosiahnutia najvyššieho dobra (*summum bonum*). Takto sa Boh a aj náboženstvo vlastne ocitli v službách etiky v kantovskom zmysle, v ktorej jadre spočíva mravný zákon a ľudská sloboda. Kantova filozofia náboženstva teda završuje stavbu jeho *Kritik*, pričom svojráznym spôsobom rieši rozpor koreniaci v prirodzenosti človeka ako obyvateľa dvoch svetov. Z teoretického uhla pohľadu je ľudský život podriadený prírodnému zákonu a kauzálnemu poriadku, z praktického hľadiska naše konanie potvrdzuje niečo, čo sa prírodnému zákonu a kauzalite vymyká, totiž ľudskú slobodu. Priepasť, ktorá sa medzi týmito danosťami otvára, Kant v žiadnom prípade nechcel nechať a ani nenechal bez premostenia. V podstate ani nemal inú možnosť, iba nájsť nejaké syntetizujúce vysvetlenie. Oddelenie, alebo dokonca zanedbanie jedného zo stanovísk je totiž neprípustné. Ak sa nebudeme považovať za slobodné bytosti, nebudeme môcť dať zmysel nášmu konaniu, teda ani aktom súdenia a porozumenia, prostredníctvom ktorých ustanovujeme nároky nášho poznania. Ak sa nebudeme považovať za súčasť kauzálne usporiadaného sveta, nebudeme môcť pomýšľať na zapracovanie našich projektov vrátane mravných skutkov do behu sveta. Naše životy by neboli možné bez oddanosti slobode a kauzalite (pozri napr. [9], 226 – 253). Za takýchto okolností sa na scéne objavuje problém viery a nádeje, ktorá predchádza a sprevádza naše konanie. Záväzok konať a byť morálny, t. j. záväzok morálneho konania v rámci kauzálne usporiadaného sveta si vyžaduje dúfať, že naše záväzky budú aspoň do istej miery v tomto svete uskutočniteľné.

Jedným z najzaujímavejších a zároveň najdôležitejších problémov, ktoré sa v kontexte Kantovej kritickéj filozofie náboženstva objavujú, je adekvátne určenie vzťahu morálky a náboženstva. Odpoveď, ktorá sa bezprostredne ponúka, hovorí o vzťahu redukcie. V tomto zmysle je náboženstvo redukovateľné na morálku. Skutočne, Kant dáva podnety na takéto uchopenie spomínaného vzťahu. V práci *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* stručným spôsobom vymedzuje povahu náboženstva: „Náboženstvo je rozpoznaním všetkých povinností ako božích príkazov“ ([7], 153). K tomu dodáva aj jednoznačné určenie postupu od morálky k smerom k náboženstvu. To morálka má za následok nábožen-

stvo, a nie naopak. Mohlo by to znamenať, že náboženstvo môže ľudské konanie tematizovať len do tej miery, do akej je reč o povinnostiach, t. j. išlo by len o špeciálny pohľad na problematiku mravného konania človeka, v konečnom dôsledku podliehajúci etickej redukcii. Situácia však v žiadnom prípade nie je taká jednoznačná, ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať. Problematický je samotný pojem redukcie – môže totiž ísť o redukciiu explanačnú, ktorá nahrádza jeden pojem iným, alebo o redukciiu v ešte silnejšom zmysle slova. Je teda náboženstvo podľa Kanta priamo súčasťou morálky, alebo z neho iba vyrastá, pričom predstavuje do istej miery autonómnú sféru? Je povaha náboženstva definovaná čisto v pojmoch morálky, alebo má obsahovať prvok, ktorý morálku presahuje? Ak sa morálkou vyčerpáva celé teritórium náboženstva, čo potom viedlo Kanta k posudzovaniu konkrétnych podôb náboženstva, menovite kresťanstva? Na tieto otázky sa jednoducho nedá odpovedať, kým nezvážeme motívy, ktoré Kanta viedli k prechodu od úvah o morálke k úvahám o náboženstve.

Už v Predslove k práci *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* Kant pripomína, že „morálka ako taká nepotrebuje ani ideu inej bytosti okrem človeka, ktorá by si vynucovala plnenie jeho povinností, ani iný podnet okrem samotného mravného zákona. [...] Takže na svoje zdôvodnenie morálka vôbec nepotrebuje náboženstvo, je sebestačná. Ale aj keď morálka nepotrebuje formulovať účel, ktorý musí predchádzať určenie vôle, je celkom možné, že je nutne spojená s takýmto účelom, ktorý nepredstavuje základ, ale nevyhnutný dôsledok maxim prijatých v súlade s týmto účelom... Morálka teda nevyhnutie vedie k náboženstvu, prostredníctvom ktorého sa dostávame až k idei mocného mravného zákonodarcu, stojaceho mimo ľudského rodu, z ktorého vôle existuje takýto konečný účel (stvorenia), ktorý zároveň môže a musí byť konečným účelom človeka“ ([7], 3 – 5). Inými slovami, morálka je sebestačná z logického, nie však z teleologického hľadiska. Najvyšší účel nemôže byť realizovaný, ak zostaneme výhradne v jej vnútri. Pri úvahách o základoch morálky potrebujeme iba praktický rozum. Keď je reč o dôsledkoch, musíme prekročiť číru morálku v nádeji, že nájdeme niečo, čo prekoná medzeru medzi teoretickým a praktickým. A tým niečím je náboženstvo. Účel morálky (orientovanej na človeka) je najlepšie naplnený nazeraním na morálku v zmysle niečoho, čo stojí mimo človeka. V rámci Kantovej etiky musí byť idea Boha zavedená ako postulát preto, aby sme vôbec mohli uvažovať o možnosti dosiahnuť cieľ, ktorým je najvyššie dobro. Pokiaľ ide o problém náboženstva ako dôsledku morálky, jediným spôsobom, ako môže morálka naplniť svoj účel, je považovať samotnú možnosť (t. j. postulát existencie Boha) za skutočnosť.

V Kantovom riešení vzťahu morálky a náboženstva sa tak skrýva istý paradox. Podľa neho „racionálna etika (etika rozumných bytostí) nepotrebuje oporu v náboženstve, ale na to, aby sa táto etika vzťahovala na človeka, je nevyhnutný vstup do oblasti náboženského myslenia (prijatie postulátu existencie Boha). Náboženstvo je garantom zachovania identity človeka, bez nej dochádza buď k degradácii hodnoty človeka (túžba výhradne po šťastí za cenu rezignácie na morálku), alebo k jej nadmernému vyzdvihnutiu (túžba po dokonalosti spolu s rezignáciou na potreby a túžby zmyslovej povahy)“ ([3], 12 – 13).

Morálka a náboženstvo sa teda dopĺňajú, posudzovanie ich autonómnosti a previazanosti má viacero dimenzií.

Kantovu filozofiu v jej rôznych podobách, filozofiu náboženstva nevynímajúc, by sme mohli – s vedomím istej nepresnosti analógie – považovať za akýsi filter. Tento filter v rozmanitých kontextoch a súvislostiach vytriedi, *prefiltruje zložky, ktoré sú v súlade s kritickými predpokladmi rozumu, od tých, ktoré predstavujú nelegitímny nárok v poznani a konaní*. Trendom v súčasnej filozofii, najmä vo filozofii vedy a poznania, je postupné nasadzovanie ďalších filtrov, ktoré možno opísať rôznymi spôsobmi. Na ceste medzi noumenálnou skutočnosťou, t. j. realitou vecí osebe, a fenomenálnou skutočnosťou, t. j. realitou javov, stoja a vykonávajú svoju prácu prinajmenšom tri filtre (alebo mriežky): prvý filter tvoria zvláštnosti a hranice ľudskej zmyslovej a kognitívnej výbavy, druhý filter predstavujú zvyky, predsudky, postupy spojené s edukáciou a praxou, tretí filter tvoria konkrétne sociálne praktiky a tradície projektované do chápania skutočnosti v procese individuálnej, idiomatickej, t. j. nenapodobiteľne špecifickej socializácie. Výsledkom tohto filtračného procesu môže byť napríklad posilnenie antirealizmu a sociálneho konštruktivismu v otázke poznania. Samozrejme, Kant sa ani zďaleka nedopracoval k podobnému záveru.

Čo možno považovať za filter v Kantovom kritickom skúmaní náboženstva a cirkvi? Predovšetkým je potrebné odlišiť aktuálnu podobu náboženskej komunity a praktizovania viery od podoby ideálnej. To je celkom v súlade s *kopernikovským obratom*, ktorý sa neprejavuje len v *Kritike čistého rozumu*. Analogicky (hlavne v práci *Náboženstvo medzi číreho rozumu*) pri aplikácii revolúcie na oblasť náboženstva *filozofická abstraktná formulácia číro racionálneho náboženstva* poskytuje nevyhnutné podmienky pravého empirického náboženstva. Treba tiež vychádzať z vyššie uvedeného Kantovho vymedzenia náboženstva – náboženstvo je rozpoznaním všetkých našich povinností ako božích prikázaní. To je podstatný moment hovorenia o Bohu a náboženstve, pretože kategorický imperatív a na ňom sa zakladajúce poznanie všetkých ľudských povinností ako božských prikázaní je praktickým dôkazom božej existencie. Ak sme už použili metaforu filtra, tak v Kantovej filozofii náboženstva sa stretávame s *mravným filtrom*, ktorý podmieňuje nazeranie na náboženstvo a všetky veci s ním spojené, spôsoby jeho praktikovania nevynímajúc. Z tohto uhla pohľadu je potrebné odfiltrovať také aspekty náboženstva, ktoré priamo nepoukazujú na oblasť morálky a praktickej racionality. Náboženstvo sa podľa Kanta nevyznačuje vnútornou hodnotou, ktorú by sme mali uznávať len pre ňu samu, bez jej väzieb na mravnú sféru vyznačenú praktickým rozumom. Neplatí ani tvrdenie, že náboženstvo, náboženská viera a skúsenosť dávajú človeku morálku ako hotový produkt, ktorý si má nekriticky osvojiť (v takom prípade by išlo o heteronómne určovanie vôle). Napriek tomu existencia náboženstva je nevyhnutná, je totiž nevyhnutným stupňom na ceste k realizácii morálky v spoločenskom a historickom kontexte, takpovediac v časovom horizonte. Podľa Kanta morálka vedie nevyhnutne k náboženstvu, prostredníctvom ktorého sa rozširuje až na ideu mocného mravného zákonodarcu mimo človeka, vôle ktorého podlieha ten konečný cieľ stvorenia sveta, ktorý má a môže byť zároveň konečným cieľom človeka. Vďaka viere v Boha ako mravného zákonodarcu je mravný zákon reali-

zovateľným s účinnosťou, ktorá mu náleží, Boh je v tomto zmysle všezaväzujúca bytosť. Z podobných pozícií, z akých Kant zvýrazňuje morálny rozmer náboženstva, vystríha aj pred škodlivosťou ateizmu, pretože nevier je veľmi pochybný stav ľudskej mysle. Jej nebezpečenstvo spočíva v tom, že celkom otupuje silu mravného zákona a smeruje k voľnomyšlienkarstvu, ktoré nerešpektuje nijakú povinnosť.

Kantova pozícia v otázke náboženstva zvýrazňuje oblasť mravného zákonodarstva, ktorého implementácia môže byť v skutočnosti ohrozená, takže celkovo stavia mravnosť nad spiritualitu. Práve tento aspekt Kantovej filozofie náboženstva sa ukazuje ako kritický. Vyvoláva totiž otázku, či sa v takomto obraze náboženstva nestráca niečo podstatné. Kantov eticko-redukcionistický dôraz celkom prirodzene naráža aj na tradičné predstavy o povahe a úlohe náboženskej viery. Kantovské riešenie vzťahu náboženstva a morálky už od počiatku vyvolávalo rôznorodé reakcie, čo možno dokumentovať dobovými filozofickými diskusiami. O. Mészáros napríklad opisuje, ako prebiehala výmena názorov na Kantovu filozofiu morálky a náboženstva v prostredí maďarskej filozofie na prelome 18. a 19. storočia. Aj v tomto prípade sa môžeme stretnúť s celou názorovou škálou od akceptujúcich hlasov (I. Márton: „Z toho, že vedomé etické rozhodnutie predbieha splnenie príkazov náboženstva, môže vyplynúť iba dobro“ ([12], 970)) až po tvrdú kritiku (F. Budai: „Kant a kritická filozofia sú najnebezpečnejšími nepriateľmi náboženstva a morálky“ ([12], 972)). K neuralgickým bodom Kantovej filozofie náboženstva patrila a patrí nielen jej úzka spätosť s filozofiou morálky, ba až podriadenosť vo vzťahu k nej, ale aj Kantov pohľad na rôzne podoby náboženstva.

Problém pravého náboženstva. Pokiaľ ide o samotnú povahu náboženstva, Kant zvažoval, čo by najlepšie vyhovovalo jeho etickému chápaniu religiozity. Celkom pochopiteľne vyšiel z dichotómie medzi zjaveným a prirodzeným náboženstvom. Kým zjavené, resp. čisto nadprirodzené náboženstvo vychádza z konceptu zjavenia ako svojej základne a odmieta potrebu pomoci zo strany rozumu, prirodzené, resp. čisto racionálne náboženstvo naopak berie za svoj základ výhradne morálku (istú formu rozumu) a odmieta potrebu pomoci zo strany zjavenia. Kant odmieta obidva extrémny, pretože zjavené náboženstvo sa ukazuje ako príliš dogmatické a prirodzené náboženstvo zasa ako príliš skeptické. Kantovské pravé náboženstvo syntetizuje obidva prvky do podoby empirického náboženstva, ktoré je označené ako „univerzálne náboženstvo ľudského rodu“ ([7], 155). Ak chceme pochopiť toto stanovisko, musíme zobrať do úvahy viaceré Kantove poznámky o charaktere vzťahu medzi teológiou, morálkou a náboženstvom, v zmysle ktorých okrem morálky k náboženstvu vedie aj teológia, resp. náboženstvo nie je ničím iným ako *aplikáciou teológie na morálku*. Inými slovami, *náboženstvo je kombináciou etiky a teológie* (bližšie pozri [15], 135). V náboženskej výchove však morálka musí predchádzať teológiu. Náboženstvo, ku ktorému vedie ako morálka, tak aj teológia, si musí nahé telo čisto morálneho (prirodzeného) náboženstva zaodiť nejakým teoretickým oblečením v podobe historickej, zjavenej alebo cirkevnej viery. A práve to vo výsledku tvorí skutočné (empirické) náboženstvo, univerzálne náboženstvo ľudského rodu. Jeho univerzálnosť je daná tým, že ktokoľvek sa môže o jeho pravdivosti presvedčiť svojím vlastným rozumom. Ak táto

podmienka nie je naplnená a nejaké zo skutočných náboženstiev presviedča len prostredníctvom špeciálnej edukácie, a navyše mravné povinnosti formuluje až po opise zjavných božích prikázaní, tak nemôže byť pretendentom na pravé náboženstvo.¹ Išlo by totiž o heteronómne určovanie vôle bez opory v podobe mravného zákona. V tejto súvislosti si musíme uvedomiť, že Kantove práce z filozofie náboženstva nielenže poukazujú na rozumovú povahu náboženstva, ale zvyrazňujú aj rozumový charakter dominantných prvkov novozákonnej tradície.

V zmysle svojej teleologickej funkcie teda Kantovo dielo *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* splňa úlohu porovnateľnú s *Kritikou súdnosti* a približuje odpoveď na otázku *V čo smiem dúfať?*, pričom prepája všetko to, čo je vlastné ako teoretickému, tak aj praktickému rozumu. Podobne ako *Kritiky* má transcendentálny charakter – kým *Kritika čistého rozumu* kladie transcendentálne základy empirického poznania a *Kritika praktického rozumu* kladie transcendentálne základy mravného konania, *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* kladie transcendentálne základy reálneho (empirického) náboženstva. Je pokusom vytýčiť hranicu medzi pravým a nepravým náboženstvom prostredníctvom nevyhnutných podmienok možnosti náboženskej skúsenosti.²

Vymedzovanie hraníc spolu s potvrdzovaním autority rozumu patrí k neodmysliteľným súčasťam Kantovej filozofie. Celkom prirodzene sa tento moment objavuje aj v jeho filozofii náboženstva. „Kant celkom jasne videl, že fakt obmedzenosti rozumu neimplikuje existenciu nejakej ďalšej autority alebo zdroja pochopenia, ktorý by mohol rozum prekonať. To znamená, že aj keď náboženstvo pôvodne nie je vecou rozumu, nemôže existovať nijaké pravé náboženstvo, pokiaľ neexistuje náboženstvo rozumu, a toto náboženstvo rozumu musí slúžiť ako základ a zároveň meradlo akékoľvek náboženstva“ ([18], 414).

Kantov postoj k náboženstvu vyplýval z jeho odlišenia pravého náboženstva od cirkevnej (ekleziastickej), historickej viery. Pravé náboženstvo je synonymom náboženstva rozumného a ako nevyhnutné a všeobecné môže byť len jedno. Mnoho náboženských tradícií v podobe rôznych historických vier môže maximálne uchopovať jednotlivé aspekty pravého náboženstva. Niektoré z nich predstavujú lepšie prostriedky na ceste k pravému náboženstvu, vždy je však v nich prmiešaný prvok, ktorý presahuje spôsob určova-

---

¹ „Rozumné náboženstvo musí mať podobu zákona, a to nielen v tom zmysle, že môže byť vyznávané hociktorou rozumnou bytosťou, ale tiež pri zohľadňovaní skutočnosti, že rozumné bytosti sú prívŕžencami jednotlivých náboženských tradícií. Rozumné náboženstvo sa preto taktiež musí zaoberať posvätnými textami a tradíciami ľudového náboženstva; musí začať na bežnom základe a ukazovať, ako môžu byť známe tvrdenia Písma interpretované bez odvolávania sa na nepodložené autority; inak bude prístupné len niekoľkým filozofujúcim teológom“ ([14], 300).

² Dôvody Kantovho kritického postoja k zjavenému náboženstvu uvádza M. Muránsky: „Kantovo spochybenie významu nadprirodzených zázrakov v tretej časti práce *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* vychádza z [...] argumentácie: Zázraky ako vonkajšie historické udalosti sú všeobecne evidentné, čiže sú dané len vo svojej objektivite „čo“ (Was), ktorá je eticky ľahostajná k zmene nášho postoja k sebe samému – k subjektívnemu „ako“ (Wie)“ ([13], 571).

nia vôle zo strany rozumu.³ Kant ponúka aj istú víziu pravej cirkvi ako organizácie rešpektujúcej dobre známe kantovské kategórie kvantity, kvality, vzťahu a modalít. Pravá cirkev je unifikovaná, kvantitou iba jedna, nepripúšťa sekty. Pokiaľ ide o kvalitu, je morálne čistá, nezasiahnutá poverou a fanatizmom. Z hľadiska vzťahov je slobodná, či už posudzujeme vnútorné vzťahy medzi jej členmi, alebo vonkajšie vzťahy k politickým autoritám. Taktiež je založená na nemennom zákone, ktorého modalitou je nevyhnutnosť, hoci špeciálne administratívne úkony sa môžu časom zmeniť. K tomuto ideálu sa všetky cirkvi môžu len približovať.

Zložitým problémom nerozlučne spojeným s Kantovou filozofiou náboženstva sa ukazuje byť Kantov vzťah ku kresťanstvu, ako aj iným konkrétnym formám náboženstva. Tento vzťah nadobúda zaujímavé dimenzie, pretože – ako som už naznačil – Kantov odkaz smeruje aj do sféry kresťanskej teológie a filozofie. Na jednej strane Kant posudzuje kresťanstvo, tak ako ktorékoľvek iné náboženstvo, a to bez výnimky, z hľadiska naplnenia základných mravných cieľov. Vtedy sa exkluzivita kresťanstva v porovnaní s inými náboženstvami v prostredí Kantovej filozofie stráca. Na druhej strane v jeho diele možno evidovať prejavy sympatií, ba dokonca záchvevy apologetiky, v súlade s ktorými sú zásady kresťanstva s úspechom predkladané prísnemu tribunálu číreho rozumu, takže v konečnom dôsledku je kresťanstvo predsa len v špeciálnom postavení, keďže spĺňa racionálne kritériá (v zmysle praktického rozumu) kladené na mravné náboženstvo. Kant v tejto súvislosti hovorí: „Podľa morálneho náboženstva – spomedzi všetkých verejných, ktoré kedy existovali, je to len kresťanské – platí však zásada, že každý musí konať, koľko mu sily stačia, aby sa stal lepším človekom; a len ak svoj vrodený dar nezakopal, ak využil pôvodnú dispozíciu na dobro, aby sa stal lepším človekom, môže dúfať, že to, na čo jeho schopnosť nestačí, doplní vyššie spolupôsobenie“ ([7], 51). Zaujíma, v tomto prípade môžeme Kanta obviňovať z istého religiocentizmu, nič to však nemení na veci, že povahu, hodnotu a prospešnosť náboženstva, teda aj kresťanstva, sa usiluje prísne podriaďiť etickým zámerom. Kresťanstvo v princípe umožňuje rozvíjať morálnu vieru, je s ňou takpovediac kompatibilné, pričom pod morálnou vierou treba chápať bezpodmienečnú dôveru v božiu pomoc.

Okrem súhlasu s mravným založením kresťanstva sa Kant niekedy opiera o jeho vieroučné spisy (chápané skôr ako historické záznamy), konkrétne o Písmo sväté, pri interpretácii javov spojených s dejinami človeka a spoločnosti. V stati *Domnelý začiatok ľudských dejín* pri vysvetľovaní postupnosti dejinného vývoja využíva sväté svedectvo Biblie ako mapu, pričom upozorňuje, že výprava, ktorú podniká na krídlach obrazotvornosti, hoci nie bez vodidla upínajúceho sa prostredníctvom rozumu na skúsenosť, vystihne prá-

---

³ Kant sa v otázke unifikácie náboženstva a rôznych náboženských tradícií vyjadruje pomerne jednoznačne: „Rozdielnosť náboženstiev: čudný výraz. Priam, ako keby sa hovorilo aj o rôznych *morálkach*. Môžu síce existovať rôzne *druhy viery*, ktoré sa však netýkajú náboženstva, ale historických prostriedkov, používaných na jeho podporu, a spadajú do oblasti učenia, a taktiež môžu existovať rôzne *náboženské knihy* (žendavesta, Vedy, Korán atď.), ale len jedno jediné, pre všetkých ľudí a vo všetkých dobách platné *náboženstvo*. Oné druhy viery nemôžu teda obsahovať nič iné než sprostredkovadlo náboženstva, čo je náhodné a môže byť podľa rôznosti dôb a miest rôzne“ ([10], 35).

ve tú líniu, ktorú obsahuje ono svedectvo ako historicky predznamenanú. Kant prízvukuje: „Čitateľ zalistuje v onom svedectve (1. kniha Mojžišova, kap. 2 – 6) a krok za krokom bude sledovať, či pojmová cesta filozofie sa stretáva s tou, ktorú udávajú dejiny“ ([8], 75). Kantova práca interpretujúca napredovanie ľudských dejín na mnohých miestach čerpá zo starozákonného materiálu, aj keď najpodstatnejší je záver, ktorý Kant formuluje pri vysvetľovaní prechodu človeka zo zvieracieho do kultúrneho bytia, „z poručníctva prírody do stavu slobody“, od inštinktu k vedeniu rozumom, pričom na tomto pozadí je potrebné vyrovnať sa s problémom existencie zla, ktoré sa nevyhnutne vyjavuje pri napredovaní k dokonalosti. Až pri prebúdzaní sa rozumu možno hovoriť o priestupku, treste a konaní zla. Zároveň tento proces prispieva k postupnému zdokonaľovaniu, ktoré obsahuje moment dobra, takže sa tu vynára zdanlivý paradox: Kým na úrovni človeka ako druhu ide o prechod od horšieho k lepšiemu, na úrovni človeka ako individua, ktoré je vystavené utrpeniu a znášaniu zla, je to práve naopak. Kant doslova hovorí: „Dejiny *prírody* sa [...] začínajú dobrom, lebo sú *dielom božím*; dejiny *slobody* sa však začínajú zlom, lebo sú *ľudským dielom*. Individuum, ktoré pri používaní svojej slobody hľadá len na seba, utrpelo pri takejto zmene ujmu; pre prírodu, ktorá zameriava svoj cieľ s človekom na druh, bola ziskom“ ([8], 81). (Za povšimnutie tu stojí teologické vysvetlenie spojené s pojmom dobrého božieho diela.)

V podobnom zmysle a omnoho podrobnejšie sa o chápaní dobra a zla pri skúmaní dejín Kant vyjadruje v spise *Náboženstvo v medziach číreho rozumu*. Postupuje prostredníctvom opisu rôznych aspektov a štádií rozvoja mravného náboženstva. Najprv musí byť v centre pozornosti existencia zlého princípu vedľa dobra, t. j. radikálne zlo v ľudskej povahe a boj dobrého princípu so zlým o vládu nad človekom, ďalej musí byť reč o možnostiach víťazstva dobrého princípu nad zlým a o založení Božej ríše na zemi a napokon je potrebné rozlíšiť medzi pravou a nepravou službou pod vládou dobrého princípu, resp. medzi pravým a nepravým náboženstvom. Kant pritom hľadá v Svätom písme zmysel, ktorý je v súlade s tým najsvätejším, čomu učí rozum. Nielen písmo, ale každý náboženský text by mal byť interpretovaný v morálnom zmysle, pokiaľ sa to len dá, aj keď to nebolo autorovým pôvodným zámerom.

Sociálny rozmer Kantovej filozofie náboženstva. Aj keď podoba morálnej viery vyrastá zo subjektívnych mravných daností človeka, a hlavne z postulovania jeho slobody, rozumné náboženstvo výrazne a nevyhnutne presahuje individuálnu sféru smerom k sociálnemu aspektu. Sociálny rozmer Kantových filozoficko-náboženských úvah sa odzrkadľuje v jeho chápaní tzv. etického spoločenstva. Kantovo prepojenie eticko-religiózneho so sociálnym je jasne zvýraznené vo viacerých jeho spisoch. V práci *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* pripomína, že najvyššie dobro nemožno dosiahnuť iba úsilím jednotlivca o vlastné mravné zdokonalenie, ale vyžaduje si spojenie takýchto individuí do celku pracujúceho v mene toho istého cieľa – systému dobre usposobených ľudských bytostí, v ktorom a prostredníctvom ktorého sa môže uskutočniť samotná jednota najvyššieho mravného dobra. Na základe obsiahleho rozboru mravnej premeny ľudí Kant ukazuje, prečo je pôsobenie etického spoločenstva nielen žiaduce, ale aj nevyhnutné. Na

počiatku stojí úvaha o radikálnom zle v ľudskej povahe, o sklone k zlu, ktoré prevracia prirodzený racionálny poriadok podnetov vplyvajúcich na ľudskú vôľu a konanie, t. j. dáva prednosť prirodzeným túžbam a náklonnostiam pred rozumovými podnetmi, resp. vedie k výnimkám z uplatňovania požiadaviek kategorického imperatívu. Preto aj jednotlivé kapitoly práce *Náboženstvo v medziach číreho rozumu* postupne mapujú pôvod a vyrovnávanie sa s radikálnym zlom, resp. boj proti nemu, pričom si bližšie všímajú rôzne aspekty mravného zdokonalenia až po nastolenie etického spoločenstva, ktoré v istom zmysle pripomína nastolenie božieho kráľovstva na zemi.

Zlo je podľa Kanta produktom ľudského rozumu v rámci prirodzených podmienok jeho rozvoja. Radikálne zlo v ľudskej povahe je nevyhnutným sprievodným znakom rozvoja našich racionálnych dispozícií v spoločnosti. Keďže korene zla ležia v spoločnosti, aj boj so zlom musí prebiehať v sociálnom kontexte, presnejšie pôsobením etického spoločenstva. Kantova vízia etického spoločenstva sa odlišuje od chápania politického i právneho spoločenstva. Spoločenstvo, ktoré je zamerané na mravné zdokonalenie svojich členov, musí zohľadňovať mravný zákon spôsobom, akým sa zohľadňuje verejný zákon. Zákonodarcom v morálnej komunite môže byť len niekto, koho vôľa je v súlade so všetkými mravnými povinnosťami a kto dokáže posúdiť vnútorné dispozície každého individua. Prirodzene, dostávame sa tu opäť k pojmu Boha ako mravného zákonodarcu, akéhosi tmelu celého etického spoločenstva. Podľa Kanta „etické spoločenstvo môže byť chápané iba ako ľud riadiaci sa božími prikázaniami, t. j. boží ľud riadiaci sa zákonmi cnosti“ ([7], 98). Príslušnosť k takejto spoločnosti síce nie je možné vynútiť, každý jednotlivý človek je však mravne povinný vytvárať túto komunitu s inými. Ide o tzv. povinnosť *sui generis*, nie je to totiž povinnosť jedného individua voči druhému ani povinnosť individua k sebe samému, ale povinnosť ľudskej rasy voči sebe samej, aby mohlo dôjsť k naplneniu idey pokroku ľudstva ako celého druhu.

Koncepcia etického spoločenstva nápadne pripomína istú formu organizovaného náboženstva, resp. cirkvi. Kant sa nazdával, že nie je možné, aby ľudia sformovali čisté etické spoločenstvo naraz a hneď. Musia sa k nemu v priebehu dejín prepracovať cez tzv. ekleziastické (cirkevné) viery, ktoré sa postupne pretransformujú až na pravú etickú komunitu v dlhom procese zmien, osvety, vzdelávania a reforiem. Kantova filozofia náboženstva je nielen doplnením, ale aj bližším vymedzením jeho etiky. „Kantova etika je zásadne zle pochopená, ak ju vykresľujeme len ako morálku chladnej povinnosti a strohých individuí, ktoré stoicky odolávajú svojim prirodzeným túžbam... [F]undamentálnym ideálom Kantovej etiky je ideál všeobecnej komunity slobodných bytostí, v ktorej sú všetci považovaní za rovných, a tak sa k nim aj pristupuje a všetci spolu pracujú na ľudskej dôstojnosti a šťastí ako jednotlivo zdieľanom alebo kolektívnom celi“ ([17], 508). A práve myšlienka pokroku, mravného zdokonalenia a spoločenskej realizácie slobodných individuí naznačuje silnú previazanosť Kantovej filozofie náboženstva so sociálnou filozofiou a filozofiou dejín.⁴

---

⁴ K týmto filozofickým témam môžeme analogicky priradiť aj Kantovu filozofiu politiky. Podobne ako v otázke náboženstva aj v tomto prípade stojí Kant pred úlohou zasadiť skúmanú oblasť do kontextu morál-

Filozofia náboženstva, racionalita a praktický rozum. Kant potvrdzoval aj vo vzťahu k náboženstvu svoj dôsledne racionálny postoj. Dá sa povedať, že pojem Boha v tomto chápaní získava svoj význam len na pozadí problematiky mravnosti. Boh je teda síce čistou ideou *rozumu*, ale s nesmierne veľkým významom pre oblasť konania. Prejavom božskosti je výlučne morálne právo, ktoré človeka bezpodmienečne zaväzuje, ktorému podlieha a ktorého naplnenie musí sám požadovať. Pre Kanta je konkrétna historická podoba náboženstva dôležitá len do tej miery, do akej je v súlade s naznačenými mravnými princípmi. Aj keď kresťanstvo podľa neho predstavovalo najdokonalejšie spomedzi známych náboženstiev, a to práve z hľadiska apriórnych etických základov, vôbec mu nešlo o rozpracovanie a kontinuáciu transcendentnej predstavy Boha, známej v židovsko-kresťanskej kultúre. Od toho sa Kant celkom jasne odchyľoval. Ešte cudzejšie mu boli prejavy povery, kultovosti, mysticizmu, ako aj také kultúrno-spoločenské, estetické a ďalšie prvky, ktoré nesúvisia s mravným a racionálnym založením viery. „Podľa Kanta boli iracionálne prvky ľudského konania nadmerne exponované ako hodnoty náboženstva, bez ktorých by údajne prišlo o svoju podstatu. Kant hovoril jasne: Podstatou náboženstva je racionálnosť, naopak neracionálna je viera založená na kulte, zjavení a dejinách ukazovaných tradíciou. Iracionálny element je výrazom ľudskej slabosti, svedectvom bezmocnosti, ktorú určite celkom neodstránime, aj keď sme povinní s ňou neustále bojovať. Práve preto je mravné konanie úlohou, pred ktorú je postavený každý, no od nikoho nie je možné požadovať horlivú účasť na nijakej známej forme kultu“ ([11], 339 – 340). Postulát existencie Boha v sebe neobsahuje nevyhnutnosť čisto teoretického charakteru a ani neprotirečí autonómii mravného zákona. Nie je to len akási hypotéza teoretického rozumu, ale je predmetom čistej rozumovej viery. Súvisí so skutočnými potrebami praktického rozumu. „Hoci si čistý praktický rozum pri zdôvodňovaní apriórnych mravných noriem, ktoré sú v ňom obsiahnuté, nevyžaduje bezprostredné odvolanie sa na Boha, aj tak k nemu napokon vedie, keďže iba Boh je absolútnym dobrom. [...] Absolútnosť, t. j. kategorickosť mravného zákona možno v konečnom dôsledku zdôvodniť jedine s odvolaním sa na absolútne dobro. Boh ako absolútne dobro prenáša svoju absolútnosť do mravného zákona, a tým z neho robí kategorický zákon“ ([16], 391). U Kanta je teda sféra náboženstva pevne zabudovaná do základov a úkonov praktického rozumu.

Praktický rozum v kantovskom chápaní úzko súvisí s určovaním vôle. Čistý praktický rozum, ktorý nie je empirický podmienený, dáva človeku všeobecný zákon, pričom tento zákon ako morálny princíp formálne určuje vôľu každej rozumnej bytosti. Obyčajný, t. j. empiricky podmienený praktický rozum dáva človeku praktické pravidlá a tie materiálne určujú obyčajnú vôľu rozumnej bytosti s ohľadom na subjektívne ciele. Kým v prvom prípade je rozumná bytosť chápaná ako inteligibilná (nadmyslová, božská) a jej vôľa konať je určovaná bezprostredne princípom mravnosti, v prípade obyčajného prak-

---

ky. Podľa E. Belása „[Z]ásadným problémom, ktorý Kant nastoľuje a postupne aj rieši, je teda *zmierenie politiky s morálkou*... Vychádza pritom z problematiky praktického rozumu a jeho dvoch princípov (materiálneho a formálneho), dopracúva sa k problematike *politického moralistu a morálneho politika*“ ([2], 133).

tického rozumu je rozumná bytosť chápaná ako zmyslová a jej vôľa konať je určovaná princípom blaženosti, a to prostredníctvom možných objektov žiadostivosti (bližšie pozri [5], 55 – 60).

Kantovská praktická racionalita, zvyrazňujúca moment určovania vôle a formu zákona, má svoje výrazné špecifiká. R. Audi charakterizuje Kantov praktický rozum ako *motivačne praktický*. Dôvodom takéhoto označenia je skutočnosť, že rozum podľa Kanta určuje vôľu. Motivačný prvok je prítomný v tom, že „konanie, ktoré rozumná bytosť uzná za objektívne nevyhnutné, stáva sa pre ňu aj subjektívne nevyhnutným“ ([5], 59). Konanie je správne, resp. dobre motivované vtedy, ak konáme v zmysle objektívnej aj subjektívnej nevyhnutnosti. Okrem toho Kant chápal praktický rozum aj ako *normatívne praktický*. Jeho normatívnosť sa odzrkadľuje v tom, že ním určovaná vôľa zakladá kategorický imperatív a je tak zákonodarnou, a navyše autonómnou vôľou. Konanie má v tomto zmysle rešpektovať príkazy rozumu. Túto doktrínu, podľa ktorej je rozum zároveň motivačne i normatívne praktický, by sme mohli nazvať „tézou autonómnosti praktického rozumu. Po prvé, rozum nesmie odvodzovať motiváciu zo žiadneho iného zdroja, napríklad zo sklonov vyhľadávať slasť a vyhýbať sa blaženosti; po druhé, nezávisle od empirických úvah, akými sú napríklad fakty o ľudskej psychológii, rozum zakladá základné mravné princípy a racionálne bytosti motivuje k tomu, aby ich dodržiavali“ ([1], 52). Okrem motivačného a normatívneho charakteru môžeme v kantovskom praktickom rozume nájsť aj ďalšie aspekty. Rozum je chápaný ako *epistemicky praktický*, pretože produkuje poznatky, alebo prinajmenšom zdôvodnené domnienky o normatívnych pravdách. Praktický rozum je tiež *legislatívne praktický*, lebo určuje tieto pravdy ako štandardy správania, a za istých okolností je dokonca aj *konštitutívne praktický*, keďže jeho odporúčaniu vytvárajú, konštituujú normatívne štandardy ([1], 53).

Zdá sa, že v oblasti náboženstva v Kantovom ponímaní dominuje predovšetkým normatívna praktickosť rozumu. Dalo by sa dokonca povedať, že „pravé učenie o Bohu je také, ktoré je najviac náboženské v normatívnom zmysle tohto slova“ ([6], 126). Kant zdôraznil normatívnu formu, nie obsah ľudského konania – konanie je správne len vtedy, ak má jeho vôľové určenie formu zákona, t. j. má normatívnu podobu. Fenomén náboženstva výrazne prispieva k tomu, že normatívne určované mravné konanie nielen *má byť*, ale aj *môže byť* realizované.

LITERATÚRA

- [1] AUDI, R.: *Practical Reasoning and Ethical Decision*. London & New York: Routledge 2006.
- [2] BELÁS, Ľ.: Kant a problém politiky. In: *Filozofia*, roč. 63, 2008, č. 2, s. 131 – 143.
- [3] BOBKO, A.: Kant i jego religia rozumu. In: Kant, I.: *Religia w obrębie samego rozumu*. Kraków: Homini 2007, s. 7 – 23.
- [4] BOROWSKI, H.: *Kantowska filozofia religii*. Warszawa: Książka i Wiedza 1986.
- [5] ČERNÍK, V.: Kantova kritika praktického rozumu a praktické usudzovanie. In: Černík, V. – Viceník, J. – Višňovský, E.: *Praktické usudzovanie, konanie a humanitná interperácia*. Bratislava: IRIS 2000, s. 49 – 66.
- [6] DESPLAND, M.: *Kant On History and Religion*. Montreal and London: McGill – Queen's University Press 1973.

- [7] KANT, I.: Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft. In: *Kants gesammelte Schriften I. – XIII.* Digitale Bibliothek, Band 6, S. 1 – 201.
- [8] KANT, I.: Domnělý začiatok ľudských dejín. In: Kant, I.: *K večnému mieru*. Bratislava: Archa 1996, s. 74 – 86.
- [9] KANT, I.: *Kritika praktického rozumu*. Prel. J. Loužil. Praha: Svoboda 1996.
- [10] KANT, I.: K večnému mieru. In: Kant, I.: *K večnému mieru*. Bratislava: Archa 1996, s. 9 – 56.
- [11] KUPŠ, T.: *Filozofia religii Immanuela Kanta*. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2008.
- [12] MÉSZÁROS, O.: Prvý verejný spor v maďarskej filozofii: Spor o Kantovu filozofiu na prelome 18. a 19. storočia. In: *Filozofia*, roč. 65, 2010, č.10, s. 965 – 978.
- [13] MURÁNSKY, M.: Existuje absolútna povinnosť voči etike? (Problém slobody v kantovskej tradícii). In: *Filozofia*, roč. 63, 2008, č. 7, s. 562 – 572.
- [14] O'NEILL, O.: *Kant on Reason and Religion. The Tanner Lectures on Human Values*. Harvard University 1996, pp. 269 – 308.
- [15] PALMQUIST, S.: Does Kant Reduce Religion to Morality? In: *Kant-Studien*, 83:2, 1992, pp. 129 – 148.
- [16] ŚNIEŻYŃSKI, K.: Jak interpretować dziś myślenie Kanta o religii? Teoria doświadczenia religijnego. In: Śnieżyński, K. (red.): *Immanuel Kant i świat współczesny*. Poznań: UAM 2004, s. 381 – 397.
- [17] WOOD, A. W.: Religion, ethical community and the struggle against evil. In: *Faith and Philosophy*, 17:4, October 2000, pp. 498 – 511.
- [18] WOOD, A. W.: Rational theology, moral faith, and religion. In: Guyer, P. (ed.): *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge University Press 2006, pp. 394 – 416.

Príspevok vznikol na Katedre filozofie a dejín filozofie FF UPJŠ v Košiciach ako súčasť grantového projektu VEGA *Filozofické dedičstvo I. Kanta a súčasnosť IV. Philosophia et res publica* č. 1/0261/12.

Eugen Andreanský
 Katedra filozofie a dejín filozofie FF UPJŠ, Košice
 Moyzesova 9
 040 11 Košice
 SR
 e-mail: andreansky@yahoo.com